

PASAKOJAMOJI TAUTOSAKA

Liaudies epika (proza)

Pasakojantis žmogus. Amžinos temos. Homo narrans (pasakojantis žmogus) – taip pakrikštijo žmogų vokiečių tautosakininkas Kurtas Rankė, atkreipdamas dėmesį į esminę jo savybę – polinkį pasakoti. Vos tik kalba pasidarė kiek lankstesnė, žodingesnė, žmogus pasakodamas ėmė dalytis savo patyrimu ir įspūdžiais, kurti istorijas apie nuotykius ir atsitikimus. Reikšmingi anų epochų pasakojimai pamažu virto tradiciniais, perteikiamais iš kartos į kartą. Per tūkstantmečius vieni kūriniai užsimiršo, kiti, šiek tiek pakeisti, išliko, atsirasdavo ir visai naujų. Tad šiandien gyvuojanti pasakojamoji tautosaka yra tarsi daugiasluoksnis pyragas, įvairių epochų kūryba. Lietuvių pasakojamosios tautosakos įvairūs sluoksniai ryškėja iš ištisos tekstų aibės – užrašyta arti 100 000 kūrinių ir jų variantų.

Toks didelis skaičius rodo, kad ši kūryba buvo mėgstama. Žmonės patraukia tik įdomūs, intriguojantys pasakojimai. Per amžius intriguodavo su įtampa atskleidžiami dalykai: siužeto rutuliojimas – pasakojamosios tautosakos varomoji jėga. Žinoma, visais laikais domino svarbūs, aktualūs dalykai. Antai žmonėms širdį labai skaudėjo dėl tokios visuomenės negerovės kaip neteisingumas. Todėl teisingumo tema gvildinama ir pasakoje „Yra teisybė, bet akla“, ir padavime „Akmuo teisėjas“, anekdote „Čigonas teisme“, pasakaitėje „Kiškio ir vilko ginčas“ ir daugybėje kitų kūrinių. Sunkią savo būklę žmonės siekė gerinti ne tik ieškodami teisingumo, bet ir svajodami kitais būdais prasistiebti. Pasakose juos žavėjo magiški daiktai (nepaprastas stalėlis, dėžutė, žiedas ir kt.), sakmėse – rasti užburti lobiai ar pirktas aitvaras, apgautas velnias ar maloningoji laumė.

Pasakojamojoje tautosakoje susiduriame ir su daug kitų amžinų temų: čia vaizduojamas darbas ir prievarta, klasta ir nelygybė, mirtis ir gyvybė, vedybos ir vaikai, ir t. t. Pasakojamoji tautosaka, per tūkstantmečius sutelkusi tautos išmintį ir protą, yra žmonių jausmų, sąžinės ir valios, žinių ir tikėjimo, patyrimo ir ieškojimų, nuomonių ir įsitikinimų meninis įkūnijimas. Joje atsispindėjo ir tautos dvasios galia, ir silpnybės. Besigalynėdama su sunkiu gyvenimu, tautosaka ne tik padėjo žmonėms žengti vingiuotu tikrovės meninio pažinimo keliu, bet ir sudarė sąlygas ugdyti jaunąsias kartas doros, tiesos ir grožio pagrindais.

Ištakos. Mitai. Lietuvių tautosaka susiformavo per daugelį epochų. Į mūsų protėvių kūrybą organiškai įsiliedavo, būdavo pritaikoma savo kultūros dvasiai ir tai, kas gauta bendraujant su kaimynais. Tautos dalijasi ne tik technikos naujovėmis, bet ir dvasinės kūrybos vaisiais. Todėl Europos, Azijos tautų pasakojamojoje tautosakoje tiek daug bendrumo, o kai kurių prozos rūšių, pavyzdžiui, pasakų, siužetai itin internacionalūs.

Panašūs siužetai yra atsiradę ne tik bendraujant įvairių tautų pasakotojams. Kai kas paveldėta iš tolimiausių laikų. Lietuvių, kaip ir kitų indoeuropiečių, pasakojamojoje tautosakoje nemaža mitinių personažų, siužetų branduolių (Perkūno ir Velnio kova) iš bendrų indoeuropiečių mitų.

Pagaliau yra ir vienodo sąmonės išsivystymo laipsnio, pavyzdžiui, panašios archajinės pasaulėjautos nulemtų bendrybių. Štai „Eglės žalčių karalienės“ žaltys, užsirangęs ant marškinių, neatiduoda jų, kol neišreikalauja sutikimo tekėti. Panašų motyvą galima rasti ir Amerikos indėnų pasakojamojoje kūryboje.

Archajiško pasakojamosios tautosakos sluoksnio pagrindinės ištakos glūdi senųjų mitų dirvoje.

Mitai (gr. *mythos* – žodis, pasakojimas) – tai fantastiški vaizdiniai apie gamtą, žmogų ir socialinę tikrovę. Juose susipynė fantastika, tikėjimai ir žinojimas. Mitai išreiškė anų epochų žmonių pasaulėjautą ir pasaulėžiūrą. Jie buvo perteikiami įvairiomis raiškos priemonėmis: žodžiais, piešiniais, vaidinimais ir pan. Fantastinėmis istorijomis žmonės bandė paaiškinti reiškinius, pasakodami jų kilmę. Mituose veiksmas vyksta pirmą kartą laiku, juose vaizduojamas pasaulio ir Visatos kūrimas, jų veikėjai – dievai, dvasios, protėviai žmonių bei gyvūnų pavidalais turintys žmonių bruožų. Visa, kas pasakojama, buvo laikoma tikra tiesa, nors atrodo ir labai fantastiškai. Antai archajiški mitai apie gyvūnų kilmę teigia, kad jų protėviai buvo žmonės arba kad žmonės kadaise buvo gyvūnai.

Seni mitai apie Žemės, Saulės ir kitų dangaus kūnų kilmę, apie dievų ir žmonių atsiradimą, apie gimimo ir mirties paslaptis ir kt. Svarbūs kalendoriniai mitai. Pavyzdžiui, plačiai pasaulyje žinomas mitas apie mirštantį ir atgimstantį Dievą – tai simbolizuoja gamtos apmirimą žiemą ir prisikėlimą pavasarį. Reikšmingą vietą užima pasakojimai apie pažangą: ugnies išgavimą, amatų atsiradimą, atskirų bendruomeninių normų įvedimą ir t. t. Viso to „kaltininkai“ yra kultūros herojai, kurių žygius ir darbus nevykusiai antrina mėgdžiotojai, išdaigininkai. Lietuvių mitologijoje toks Dievo kūrėjo mėgdžiotojas, matyt, yra buvęs velnias. Mitai ne tik aiškina kilmę, bet ir įtvirtina elgesio normas, papročius. Nemaža jų dalis šliejasi prie apeigų, jie apgaubti šventumo skraiste, jų paslaptys saugomos nuo nepašvęstųjų.

Šiandien mus stebina intuityvios žmonijos pastangos mitų pagalba sutvarkyti Visatą ir žmonių pasaulį, panaikinti chaosą, įvesti tvarką ir darną. Viena iš gilių mitų prasmių – suvaldyti žmogaus egoizmą, biologinius instinktus, užkirsti kelią bendruomenės normų nepaisymui. Mituose plėtojama nusikaltimo ir bausmės problematika. Kita vertus, pasakojimais apie herojiškus žygdarbius dėl žmonių gerovės jie kelia dvasią, žadina drąsą ir ryžtą pasiaukoti. Greta kaip antitezė heroizmui įterpiamas ir komiškas pradai, kai vaizduojami nepiktybiniai, juoką keliantys atsitikimai. Susiduriama ir su vaikišku naivumu, kai neįmanomos kilmės istorijos argumentuojamos neva jų akivaizdžiais pėdsakais tikrovėje. Čia nuskamba, atrodo, net beprotiškos idėjos nugalėti mirtį (per visus amžius šis „užduotis“ neduoda ramybės žmonių protams, siūlomi įvairūs receptai, XX a., pavyzdžiui, atšaldyti kūną). Neišvaizdus Polinezijos mitų herojus Maujis (Maui), kuris, įveikęs didžiulius dievus, atliko tiek nepaprastų darbų – parnešė žmonėms ugnį, sumėškeriojęs didelių žuvų, padarė iš jų salas, pakėlė dangaus skliautą, sulėtino saulės kelionę per dangų ir t. t., – neįveikė mirties ir netapo nemirtingas tik todėl, kad mažas paukštelis ne laiku susijuokė ir prikėlė mirties šeimininką. Mus patraukia mituose fantastiškai vaizduojami žmonių santykiai, jų būdas, savybės: visa tai perkeliama į dievų, protėvių paveikslus, rodomos jų aistros, ydos, kivirčiai ir pan. Mus žavi nepaprastas mitų simbolizmas, beribė fantastika, savita dėstymo logika ir daug kitų dalykų.

Mitų turiningumas ir išskirtinis vaizdinis jų įkūnijimas, didžiulė vertė žmonijai lėmė tai, kad šis įvairiapusis pirmą kartą kultūros reiškinys, kuris kartu yra ir pirmoji nesąmoninga meninė kūryba, buvo labai svarbus formuojantis įvairioms tautosakos rūšims ir iki pat šių dienų turi didžiulį poveikį profesiniam menui, ypač literatūrai ir dailei.

Sovijaus mitas. Lietuvių mitų užrašyta nedaug. Iš XV a. žinome apie Saulės išvadavimą, jis minimas Enėjos Silvijaus Pikolominio raštuose. XV–XVI a. Lietuvos metraščiuose randame mitą apie Šventaragį. Išskirtinę vietą lietuvių mitologijoje užima Sovijaus mitas. Apie 1261 m. jis buvo įterptas į graikų Joano Malalos kronikos (VI a.) vertimą. Intarpas pavadintas „Pasakojimu apie tokį pagonišką paklydimą, kad jie Sovijų dievu vadina“. Pats pasakojimas iš pradžių gana panašus į pasaką:

Žmogus Sovijus pagavęs šerną ir išėmęs iš jo 9 blūznis, davė iškept, bet vaikams jas suvalgius, supyko ant jų ir mėgino nusileisti į pragarą. Pro aštuonerius vartus nepateko, pro devintuosius, padedant atėjusiam vienam iš sūnų, pateko. Pavakarieniavus tėvui su juo, jis pakasė gimdytoją į žemę. Rytą Sovijus sakęs, kad negera buvę miegot dėl kirminų ir šliužų. Vėl po vakarienės sūnus padėjo jį į medžio kamieną ir paguldė. Rytą tas vėl skundėsi: „Aiman kaip prastai miegojau!“ Vėl rytojaus dieną sukrovė didžiulį laužą ir įmetė jį į ugnį. Rytą paklausė jį: „Ar gerai pailsėjai?“ O tasai jam tarė: „Kaip kūdikis lopšy saldžiai miegojau!“

Nėra abejonės, kad šituo mitu siekta iškelti ir pateisinti mirusiųjų deginimo paprotį. Tai labai ryšku iš pagrindinės teksto dalies, pasakojančios apie „miegojimo“ (mirties poilsio) nepatogumus ir galų gale puikumą. Tačiau įžanginės dalies (nuo šerno sugavimo iki Sovijaus ir sūnaus išvykimo į pragarą) prasmių laukas nėra visiškai aiškus net ir po įžvalgių žymaus semiotiko Algirdo Juliaus Greimo šio mito tyrinėjimų (pvz., mįslingi tebėra noro suvalgyti blužnį motyvai ir supykus išėjimas į pragarą, sūnaus išsivijimas iš paskos ir kt.).

Mito gale pridėti rašiusiojo – „viduramžių istoriko“ – samprotavimai. Ši trečioji teksto dalis pateikia svarbių žinių: išvardija „sovicos“ kalbas (gimines): lietuvius, jotvingius, prūsus, hemius ir lybius, manančius, kad jų sielų vedlys į pragarą yra Sovijus; pabrėžia, kad tas didysis paklydimas, įvestas į tas gimines, buvęs Abimelecho (Abraomo laikotarpis) bibliniais laikais; kad ir šiandien degina kūnus kaip Achilas, Eantas ir kiti helenai; šį baisų paklydimą Sovijus paskleidė, kad aukotų bjauriems dievams; išvardija, kokiems dievams: Andojui, Perkūnui, tariant griausmui, ir Žvorūnai, tariant kalei, ir Teliaveliui ir su kalviu; įterpia naujo mito fragmentą: kalviui, „nukalusiam jiems saulę“, kuri šviečia žemėje, ir užmetusiam jiems ant dangaus; priduriama, kad nelabas paklydimas atėjęs pas juos iš helenų; baigiama, kad nuo Abimelecho ir nelabojo Sovijaus gausios giminės iki pradėta rašyti knyga, praėjo 3446 metai. (Kaip matome, čia laikas biblinis, skaičiuojamas nuo pasaulio sukūrimo.)

Tekstui suprasti tyrinėtojai svarbios informacijos bando išgauti iš Sovijaus vardo etimologijos. Greimo nuomone, slaviška forma Sovij yra baltiško žodžio Šovys/Šavys substitucinis skolinys (plg. *lie* šauti, *šova* – anga, skląstis). Ankstesnės etimologijos, siejančios Sovijų su arabų dievo Sabis vardu ar su indoeuropietišku žodžiu *saue*, reiškiančiu saulę, jam atrodo nepagrįstos. Tyrinėtojas aptaria ir kronikos vertėjo, išaugusio Bizantijos kultūros dirvoje, žinias iš senovės Graikijos ir Biblijos bei pastangas aptariamą paprotį aiškinti istoriškai. Tai rodo jo lyginimai su helenų deginimo papročiu, Achilo, Eanto paminėjimas ir galimos asociacijos su arabų Sabis (sl. rašoma Savi), kuris dar siejasi su Arabijos miestu Saba, garsiu Saulės šventykla, ir su Saliamono meiluže Sabos karaliene (plg. užuomina apie Sovijaus giminės amžių!).

Pažymėtina, kad mirusiųjų deginimo paprotys tarp lietuvių giminių vėl galutinai įsigali X–XI a., o senovės religijos kaita vyksta XIII a. susivienijant valstybei. Mitas šituo laikotarpiu galėjo būti ypač aktualus – turėjo galimybę paremti vykusias permainas. Jis išaukština apeigų reformas. Šovio pirmapradis gestas – susideginimas – rodo, kad kelias iš gyvenimo į mirtį „eina per ugnį“. O Šovio susiejimas su išvardytais naujais (?) dievais rodytų jį esant reformatoriumi, Greimo žodžiais tariant, lietuvišku Zoroastra¹.

Sovijaus mito tekstas patrauks dar ne vieno tyrinėtojo dėmesį, kels abejonių dėl jo tikrumo, skatins išplėsti lyginimus, nagrinėti ir atitinkamus suomių genčių mitologijos bei papročių reiškinius. Tačiau jau bus sunku nuneigti, kad šio mito labai svarbi prasmė glūdi mirusiųjų deginimo papročio glorifikacijoje.

Suirus mitinio suvokimo pagrindams, subyrėjo pirmykštis pasaulėvaizdis, bet atskirus vaizdinius, tikėjimus lietuviai išlaikė ir priėmė krikštą. Tai palaikė mitinių vaizdinių gyvybingumą tautosakoje – jų rasime daugelyje žanrų.

Liaudies epikos rūšys ir žanrai. Tolstant nuo pirmapradžio mitinio mąstymo, pasakojamoji tautosaka vis labiau skaidėsi. Vieni žanrai tęsė ankstesnę pasakojimo tradiciją – kalbėjo apie tikrovės reiškinius tai, kas atrodo tiesa. Kiti žanrai atvėrė naują žmonijos kūrybos kelią – atvirai propagavo meninį prasimanymą kaip savaime reikšmingą dalyką. Šiandien lietuvių, kaip ir kitų tautų, pasakojamąją tautosaką galima suskirstyti į dvi dalis. Viena stengiasi pasakoti tai, kas tikra, ir tartum atstoja vėliau atsiradusį mokslą – istoriją. Tai įvairios saktės, pasakojimai ir atsiminimai. Kita dalis porina pramanytus dalykus. Šios kūrybos reikšmė žmonijos meno raidoje neišpasakyta. Tai ji pramynė kelią vėlesnei grožinei literatūrai – visada esančiai menine išmone net ir tuo atveju, kai atrodo tikroviška, bet tai ne mažina, o gal net didina jos meninių apibendrinimų galią, meninių

¹ Zoroastra, Zaratustra – sen. iranėnų religijos reformatorius (VII ar VI a. pr. Kr.).

vaizdų įtaigą. Įvyko tikras istorinis perversmas žmogaus suvokime: prasimanymas, „gražus melas“, pasaka tapo įdomi ir vertinama. Meninė tiesa savaip pranoko nuogos fakto informacijos vertę. Ir kaip tik čia buvo pasiekta didžiausių meninių laimėjimų!

Pramanytajai pasakojamajai tautosakai atstovauja pasakos ir anekdotai. Lietuvių pasakos žanrinio atžvilgiu labai įvairios: tai stebuklų, žvėrių, religinės, novelių, kvailo velnio, juokų, formulių, melų pasakos. Skiriasi veikėjai ir kompozicija, temos ir stiliai, bet visas jas jungia bendra nuostata – tai, kas vaizduojama, yra pramanyta, netikra. Šia nuostata prie pasakų šliejasi ir anekdotai. Kartais jie atrodo labai tikroviški, bet juokdamiesi suvokiame, kad papasakotas dalykas nėra teisybė.

Pasakojamosios tautosakos skirstymą būtų galima pavaizduoti tokia schema:

Pasakojamoji tautosaka

Prasimanymai

Pasakos

Anekdotai

Tikėtinos istorijos

Sakmės

Padavimai

Legendos

Pasakojimai ir atsiminimai

Kai kurios tautos žino dar vieną žanrą – liaudies epą. Vienų jis eiliuotas, kitų – prozinis, bet savo vaizdavimo būdu jis visur priklauso liaudies epikai. Kai kurios šalys, neturėdamos tikrojo epo, pasistengė šią spragą užpildyti individualia kūryba. Antai Estijos „Kalevo sūnus“ sukurtas Frydricho Reinholdo Kroicvaldo (1803–1882). Latvių poetas Andrejus Pumpuras (1841–1902) parašė herojinį epą „Lačplēsis“ (1888). Lietuviai taip pat suskato jį kurti. Vienas didesniųjų lietuvių epo entuziastų buvo Vincas Krėvė. Tačiau XX a. tautinių epų laikas buvo praėjęs. Todėl ir epą imituojanti Antano Šmulskščio-Paparonio kūryba netapo svarbiu įvykiu tautos gyvenime.

Daug ir karštai ginčytasi, ar lietuviai turėjo praeityje epą. Vieni linkę manyti, kad turėjo, tik jis neišlikęs. Kiti kategoriškesni: „Jeigu būtų buvęs didesnis epas, būtų užsilikęs nors kiek apčiuopiamesnių jo pėdsakų. O tokių pėdsakų nėra“, ir priduria, kad lietuvių psichikoje nebuvo reikiamų elementų (Balys Sruoga). Tad dėl to nereiktų jaustis nevisaverčiams: juk epo neturi latviai, baltarusiai, lenkai, čekai, vengrai ir daug kitų tautų.

Lietuvių pasakojamosios tautosakos rinkimas ir leidimas. Pasakojamosios tautosakos gyvą šaknis šiandien yra labai pakirtęs modernus gyvenimo būdas. Apie šią milžinišką tautos kūrybą turime galimybę kalbėti tik šimtų ir tūkstančių talkininkų – tautosakos rinkėjų dėka. Jie suvokė liaudies prozos vertę ir sėmė jos turtus iš daugelio šiandien nebesančių liaudies talentų aruodų.

Lietuvių pasakos, sakmės, anekdotai pradėti rinkti XIX a. Nepaprastai reikšmingą liaudies prozos rinkinį 1835 m. pirmasis sudarė Simonas Daukantas. Rinkinys vadinosi *Pasakos masių*. Deja, pirmą kartą jis išspausdintas tik po šimtmečio (1932).

XIX a. viduryje lietuvių pasakų užrašo ir paskelbia pasaulinio garso indoeuropeistas Augustas Šleicheris. Vėliau pasakas renka bei skelbia ir kiti vokiečių kalbininkai – Augustas Leskynas, Karolis Būrgmanas, taip pat lenkas Janas Karlovičius.

Tuo metu pasakojamąją tautosaką kaupė ir poetas, kalbininkas Antanas Baranauskas, bet ji buvo paskelbta tik XX a. Nemažą pasakų ir sakmių rinkinį (300 tekstų) išvertęs į lenkų kalbą paskelbė Mečislovas Davainis-Silvestraitis (2 d., 1894). Jis buvo surinkęs apie 700 tekstų, bet didelė dalis originalų dingo.

Žymiausias lietuvių pasakų skelbėjas yra Jonas Basanavičius. Jis paskelbė *Lietuviškas pasakas* (t. 1 –

1898, t. 2 – 1902), *Iš gyvenimo vėlių bei velnių* (1903), *Lietuviškas pasakas įvairias* (t. 1 – 1903, t. 2, 3 – 1904, t. 4 – 1905). Šiuose leidiniuose apie 2000 kūrinių – ir anksčiau spausdinti tekstai, ir labai daug naujų, gautų iš jo talkininkų, ypač iš brolio Vinco, siuvėjo Motiejaus Slančiausko, Viliaus Kalvaičio. Šiais leidiniais Basanavičius nusipelnė Lietuvai ne mažiau negu kiti Europoje garsūs pasakų leidėjai vokiečiai broliai Jokūbas ir Vilhelmas Grimai, rusas Aleksandras Afanasjevas, latvis Ansis Lerchis-Puškaitis ir kt.

Sunkiomis sąlygomis, gyvendamas toli nuo tėvynės, J. Basanavičius iš Bulgarijos organizavo pasakų rinkimą Lietuvoje. Rengdamas didžiuosius savo leidinius, jis ne kartą kreipėsi į visuomenę viešai ir privačiai, ragino visus prisidėti prie šio darbo. Kaime gyvenusiam broliui Vincui laiškuose nuolat rašė:

„Ale neužsimiršk, kad ir aš nog [iš] tavęs atlyginimo lauksiu, atlyginimo – pasakomis. Turėsi rinkt, rinkt ir rinkt, ir tavo darbas, kaip žinai, eis ant naudos mūsų tėviškei“;

„Rinkdamas jas, sau užpelnysi garbę ir tėvynei mūsų suteiksi nemenkų naudą“. Dar kitame laiške primena: „Niekados neklausinėk, ar rinkt ar ne pasakas, aš tau ne kart, sakiau – rink, rink ir rink, paraginimo nelaukdamas: jei ne aš, tai kas kitas jas atspausdins“.

XX a. pirmojoje pusėje pasakos ir kitų liaudies prozos žanrų kūryba pateikiama mokyklų skaitiniuose ir įvairiuose kituose populiariuose leidiniuose.

Skelbiama ir moksliniuose Lietuvos (1922–1930) ir Vytauto Didžiojo universiteto (*Tauta ir žodis, Mūsų tautosaka*), Lietuvių mokslo draugijos (*Lietuvių tauta*), Lietuvių tautosakos archyvo (*Tautosakos darbai*) tęstiniuose leidiniuose. Žinoma, išleidžiama visada daug mažiau negu surenkama. O rinkimo tempai paspartėjo: tautosaką ėmė rinkti įvairių sluoksnių ir profesijų žmonės.

Pasakojamosios tautosakos rinkimas ir leidimas nenutrūksta ir XX a. antrojoje pusėje. Renka pavieniai entuziastai, literatūros, kraštotyros būreliai, klubai, mokslinės ekspedicijos. Prie šio kilnaus darbo prisideda mokytojai ir mokiniai. Vertingesni jų rinkiniai premijuojami literatų konkursuose. Pasirodo anksčiau rinkusių ar rinkimą organizavusių tautosakininkų S. Daukanto, M. Slančiausko, M. Davainio-Silvestraičio, J. Basanavičiaus, Juliaus Janonio, kitų rašytojų sukauptos liaudies prozos publikacijos ir dabartinių tautosakininkų sudaryti rinkiniai. Savotiška lietuvių pasakojamosios tautosakos chrestomatija yra antologija *Lietuvių tautosaka. Penki tomai* (t. 3 – 1965, t. 4 – 1967). Tautosakininkas Jurgis Dovydaitis surinko ir paskelbė tris knygas pasakų su dainuojamais intarpais (1957, 1987, 1997). Dideliam būriui skaitytojų skirti Kosto Aleksyno, Bronislavos Kerbelytės, Aldonos Liobytės, Norberto Vėliaus ir kitų sudaryti pasakojamosios tautosakos leidiniai. JAV gyvenančių lietuvių liaudies prozą skelbia Jonas Balys.

Tačiau tėra paskelbta nedidelė šios liaudies prozos dalis. Didžiuliai turtai sukaupti Lietuvių tautosakos rankraštyne. Visa ši kūryba klasifikuojama pagal žanrus, pamažu rengiamasi pradėti leisti kapitalinius leidinius.

Stebuklų pasakos

Kas tai per pasakos? Stebuklų pasakos – tai neįtikinamiausios istorijos. Prieš akis sumirga į slėpiningą maišelį varoma kariuomenė; šmėkšteli nepaprasta dėžutė, iš kurios iškyla puikiasis rūmai; išnyra karieta važiuojanti laiminga našlaitė, paskui kurią seka aukso obelis ir vyno šulinys; persekiojami bėgliai, iš kurių metamo šepečio išauga miškas, iš paridenamo kamuolio iškyla kalnas, iš tiesiamo rankšluosčio pateka upė ar atsiveria ežeras. Fantazijos čia tiek, kad nors vežimu vežk. Normaliame gyvenime viso to nėra, tai – stebuklų šalis. Tomis fantastinėmis istorijomis prisimename ir didelį džiaugsmą, patiriamą klausantis, kaip išsipildo visų troškimai ir laimi tie, kurie nusipelnė mūsų simpatijų. Tarp jų ir apgavike raganą pergudravęs berniukas Lukošiuukas, ir teisingas, sąžiningas medkirtys, apdovanotas aukso kirvuku, kurio taip gviesėsi gobšuoelis, ir daug kitų herojų, įkūnijančių tokius mums brangius gėrio, lygybės, demokratiškumo, socialinio teisingumo idealus.

Žinoma, taikliai ir glaustai aptarti stebuklų pasakas nelengva. Jos tokios įvairios, skirtingų kūrybos

klodų, nevienodos apimties ir sudėtingumo: yra ir glaustų, ir išplėtotų. Pagal siužetą, veikėjus, vaizduojamąjį pasaulį vienos laikomos „vyriškomis

pasakomis“, kitos – „moteriškoms bei vaikiškoms“. Pirmosiose daug tolimų kelionių, žygdarbių, antrųjų pasakų veikėjai silpni, persekiojami, veiksmy akiratis neplatus. Nedidelė pasakų dalis neturi šiam žanrui būtinos laimingos pabaigos, pvz., Eglė žalčių karalienė“, „Mergelė uogelė“. Nevienoda stebuklinių pasakų stilistika, raiškos priemonių lobynas. Greta ženkliais pradžios, vidurio ir pabaigos formulėmis pasižyminčių kūrinių pasitaiko ir be ryškių išorinių padailinimų.

Kad ir labai margos, jos išsiskiria iš kitų pasakų. Savitumą lemia ne tik stebuklų gausumas, bet ir ypatingas idėjinis-estetinis turinys, konfliktai, siužetai, veikėjų paveikslai, kompozicija ir stilius.

Siužetų kilmė ir raida. Iš kur atsirado tokie keisti, prasimanymais atauti siužetai? Manoma, kad daug fantastinių vaizdinių paveldėta iš mitų, kad didelė dalis siužetų siejasi su brandos ir vestuvių apeigomis, protėvių kultu, senaisiais tikėjimais. Visa tai įsiliejo į pirmykštę pasaką, artimą sakmei, pasakojančią apie žmogaus, susidūrusio su antgamtinėmis būtybėmis, nuotykius. Iš pirmykštės pasakos, silpstant mitiniam mąstymui, išsikristalizavo stebuklų, žvėrių ir kitos pasakos. Antgamtiniais dalykais nebetikėta, jie tapo menine išmone.

Pasakų motyvai ir siužetai, ataidėję iš tolimos praeities, ilgai šiek tiek keitėsi. Antai vietoj pirmykščių genties vadų iškilo valstybių karaliai, vietoj senųjų pastatų – mūrinės pilys, rūmai, vietoj slibinų – plėšikai ir t. t. Atsirado ir visai neįprastų siužeto linijų: slibinas susidraugauja su herojaus žmona, ši herojų išduoda ir pan. Žinoma, už išdavystę ji būna nubaudžiama.

Stebuklų pasakos buvo plėtojamos keliomis kryptimis. Vienose viską užgožė nuotykių, kitos subuitiškėjo, trečiose išryškėjo didaktika. Sukurta ir stebuklų pasakų parodijų. Pavyzdžiui, „Trys nuotakos“, kur alegorinė didaktika kaip ant delno: nešvari nuotaka kilusi iš kiaulės, o kuri be perstojo juokiasi, žvengia – iš kumelės. Subuitintos ir didaktiškos pasakos nebetenka poetinio žavesio ir polėkio. Štai pasakoje „Viskas virsta auksu“ pirštu prikišamai rodoma, kokių bėdų pridaro besaikis turto troškimas. Tokia nuoga didaktika kyšo ir pasakoje apie tris račius, kurie būtų linkę pilvų netekti, negu kasdien rūpintis vaigiu. O kai taip atsitinka, gyvenimas tampa nuobodus.

Meninę vertę mažina ne tik prasikišanti nuoga pasakos idėja, bet ir kitų kūrinių komponentų nepaisymas. Kai pasakotoją tedomina didaktinė siužeto schema, pasaka praranda meninę įtaigą. Štai kuo pavirsta vienas iš pasakos „Auksinė žuvelė“ variantų, deklaruojančių, kad besaikis noras ir godumas pražūtingi:

„Kartą moteriškė nakvodama ant pečiaus prašė Dievo, kad gautų vyrą kareivį. Taip begalvojant jis ir atsiradęs. Susituokė. Ji įsinorėjo, kad vyras taptų seržantu. Taip pasidarius, ji vėliau geidavo, kad būtų kapralu, feldfėbeliu, pulkininku, generolu, ir tie norai vis pildėsi. Nu, ji matanti, kad pačiam karaliui už visus geriau, ši prašanti pono Dievo, kad jos vyras karalium paliktų – palikęs karalium. Daugiau ji mislijanti, kad už karalių didesnis pats ponas Dievs. Ji norinti, kad jos vyras ponu Dievu paliktų. Ji kniost ir atsibudo. Kaip ant pečiaus gulėjus, taip ir tebegulinti. Tiek.“

Šis tekstas, atrodantis tarsi siužeto santrauka, užbaigtas visai kaip juokų pasaka. Susipynę įvairių žanrų elementai dar labiau suardo buvusį kūrinių vientisumą. Pasaka netenka klasikinio grožio, kurį ji pasiekė šio žanro klestėjimo periodu.

Siužetai: įvykiai, konfliktai, tikslai. Pasaulyje stebuklų pasakų užrašyta šimtai tūkstančių. Tačiau susiorientuoti tokioje milžiniškoje tekstų aibėje vis dėlto įmanoma todėl, kad jų siužetų skaičius ribotas. Tautosakininkai suomis Anti Arne ir amerikietis Stitas Tompsonas, tyrę daugelio tautų pasakas, nustatė, kad stebuklų pasakų siužetų tipų Europos, iš dalies ir Azijos tautų folklore yra tik apie porą šimtų. Pagal siužetą galima išskirti tris ryškesnes pasakų grupes:

1) pasakojama apie susidūrimus su antgamtiniais priešininkais (slibinu, ragana, velniu, burtininku ir kt.). Vienos pasakos herojiškos, vaizduojančios kovas, kitose – silpnas veikėjas stengiasi gudrumu pasprukti nuo galingos pabaisos;

2) pasakojama apie vedybas su nepaprastos kilmės žmona (gulbe, varle, pele ir kt.) ar vyru (žalčiu, gaidžiu, ežiu, vilku ir kt.). Prie šių kūrinių prisišlieja ir pasakos apie nepaprastą išvaizdą įgijusius kitus šeimos narius (brolis – avinėlis, sesuo – antis, žuvis);

3) pasakojama apie sunkius uždavinius, daug dėmesio skiriama nepaprastiems pagalbininkams (žirgū, baltam vilkui, seneliui, dėkingiems žvėrimis ir kt.).

Toks skirstymas, aišku, yra sąlyginis. Atskiri siužetai jungia įvairias grupes. Bet jis padeda orientuotis pasakų repertuare.

Pasakos patraukia vaizduojamais įvykiais, siužetu. Tai ne tik kūrinių stuburas, bet ir nenutrūkstamo susidomėjimo pagrindas. Pasakos intriguoja susidūrimais, pavojais, praradimais ir pergalėmis. Visa įvykių grandinė yra intrigos ašis, o ją suka pasakos konfliktai.

Stebuklų pasakos vaizduoja įvairius konfliktus. Vieni kyla susidūrus su svetimomis priešiškomis jėgomis. Arba herojus konfliktuoja su beasmeniu draudimu, jį sulaužo. Kiti konfliktai – tarp savųjų, dažnai šeimoje. Vyresnieji nedraugiški jaunesniesiems, pamotė persekioja našlaičius. Nesutaria draugai, žemesniojo bei aukštesniojo luomo atstovai ir pan.

Iš konfliktų ryškėja tikslai, kurie pastūmėja veikėjus vienaip ar kitaip elgtis. Antai ragana-pamotė, norėdama tapti visiška šeimininke šeimoje, visokiais būdais siekia pražudyti podukrą. Jauniausias brolis, norėdamas įvykdyti karaliaus užduotį – parnešti stebuklingą paukštę, narvą, parvesti žirgą, – veržiasi į didžiausius pavojus. Tikslas gali būti ir vaistai sergančiam tėvui ar nuotakos ieškojimas. Retkarčiais atsiskleidžia ir didesnei žmonių bendruomenei aktualūs tikslai. Pavyzdžiui, pagrindinis veikėjas, sužinojęs, kad miestas neturi vandens, o slibinas grobiąs vieną mergaitę po kitos, nedelsdamas įsivelia į įvykių sūkurį.

Kitąkart tikslas aiškiai ir neįvardytas, bet jis suprantamas iš veikėjo elgesio. Štai pasakos „Meškos trobelė“ našlaitė trokšta ištrūkti iš pavojų ir grįžti į namus. Pasakoje „Devyni broliai ir jų sesuo Elenytė“ sesuo ilgisi brolių ir tik išvaduota iš raganos klastos nurimsta tarp jų. Gana dažnai pagrindinio pasakos veikėjo tikslas taikliai nusakomas jau pradžioje šitokia fraze: „Išėjo laimės ieškoti“.

Stebuklų pasakų dėmesys paprastai nukreiptas į atskiro žmogaus likimą, tai jo fantastiška laimės istorija. Kad ir kokia būtų pasakos tema – vedybos ar našlaičių dalia, asmenybės išbandymas ar kitų gynimas, – visada pagrindinis veikėjas ar jo ieškomas asmuo patenka į gyvybiškai svarbią, lemtingą situaciją. Kartais jie atsiduria ties gyvybės ir mirties riba arba netenka prigimtos išvaizdos, praranda itin svarbius daiktus ar privalo juos įsigyti, ar esti nepelnytai pažeminami, nuskriaudžiami ir pan. Visa tai suteikia sekamoms istorijoms reikšmingumo ir įtampos: priverčia mus, lyg žado netekus, klausytis.

Taigi siužetai – pasakos įdomumo šerdis. O kartu – tai ir galimybė atsiskleisti veikėjams. Pasakos turinio grožio tinkamai nesuvoksime neįsigilinę į jos veikėjų paveikslus.

Veikėjų paveikslai. Stebuklų pasakos vaizduoja įvairių visuomenės sluoksnių ir profesijų, įvairios lyties ir amžiaus žmones. Tarp pagrindinių veikėjų išvystame stipruolį Joną ir teisingą karalaitę, podukrą ir mylinčią seserį, trečiąjį brolių kvailį, vargšą ir samdinį, – ir visi jie turi vienokių ar kitokių idealių bruožų. Vieni iš jų apdovanoti nepaprasta jėga ir drąsa. Antai karaliaus sūnus toks narsus, kad išeina vienas pats kautis su milžinu. Arba stipruolis Jonas, kai susiima glėbiais su slibinu, tas ir iškiša liežuvį. Kiti išsiskiria gražumu, gudrumu, nors iš pradžių neretai atrodo nevykėliai, kvailučiai. Štai pasakoje „Karalaitė ant stiklo kalno“ visų niekinamas jauniausias brolis, užsėdęs ant žirgo, pasidaro labai žavus: pirmą kartą jis virsta variniu raiteliu ir lekia kaip paukštis, antrą kartą tampa sidabrinu ir lekia kaip vėtra, trečią kartą – auksiniu ir lekia kaip žvaigždė. Pasakoje „Ežys jaunikis“ menkas ežiukas iš pradžių visaip žeminamas, vėliau, atvirtęs žmogumi, sukelia visų nuostabą ir pavydą.

Pasakų herojai kartais tarsi riterių idealai: pabrėžiama jų jėga, draugiškumas, meilė. Kita vertus, tapant jų paveikslus, neapsieinama ir be žemiškesnių bruožų. Dažnai pasakos pagrindinis veikėjas gudrus, nevengia ir klastos, be kurios neįmanoma nugalėti pabaisos. Pavyzdžiui, kareivis prieš kautynes sukeičia vietomis statines su gėrimu taip, kad jam tektų stiprinantis skystis, o slibinui – silpninantis. Gudrumas – svarbiausias silpniesnio veikėjo ginklas. Vaikams tik gudrumu ir padedant

kitiems veikėjams pasiseka ištrūkti iš raganos nagų. Rodomos ir kitos neigiamos savybės: veikėjai smalsauja, domisi draudžiamais dalykais, neatsargūs, kartais per daug atviri, – tarsi tyčia gundo likimą.

Pasakose greta stiprių ir silpnų ar tik apsimetančių neišvaizdžiais, neprotingais herojų, retkarčiais susiduriame ir su kvailėliu, staiga tampančiu laimės vaiku. Vien todėl kad jis yra skriaudžiamas „trečias brolis“ (nors jokiomis dorybėmis ir nepasižymi tik „guli ant pečiaus ir pelenais pilvą trina“), pasakoje jo laukia išaukštinimas. Nūdienos akimis žiūrint, sunku sutikti, kad likimas čia teisingai atseikėjo.

Kitas dalykas, kai pasakos herojus pasižymi tauriomis dvasinėmis savybėmis. Jauniausias brolis, karalaitis, bernas ar kareivis – dosnūs, jautrios širdies, paslaugūs. Jie paskutinį kąsni atiduoda alkanam žmogui. Ištikimas draugas, gelbėdamas kito gyvybę, ryžtasi pats pavirsti akmeniu („Ištikimas tarnas“). Suprantamas ir skriaudžiamųjų herojų socialinis idealizavimas. Tarnas iš pasakos „Jaunikaitis su piktšasių kepure“ istorijos pabaigoje ne tik sukuria laimingą šeimą, bet neretai dar iškeliamas į aukščiausią ano meto socialinę pakopą – tampa karaliumi, ima valdyti šalį.

Teigiamų veikėjų patrauklumą, jų kilnias žmogiškas savybes ypač išryškina priešininkų nedorybės: godumas, neištikimybė, nejautrumas, žiaurumas, klastingumas ir kt. Tokie blogi žmonės pasirodo esą vyresnieji broliai, karalius, apsišaukėlis didvyris, neištikimi draugai, žmogžudžiai. Jie visi susilaukia bausmės, nes to reikalauja teisingumas, kurį gina pasakos.

Gausų stebuklų pasakų veikėjų būrį sudaro moterys. Teigiamų veikėjų – moterų – paveikslai nepaprastai patrauklūs ir žavūs. Ypač idealizuojama podukra, našlaitė, skriaudžiama sesuo, ištikima žmona. Jos – įsikūnijęs gerumas, švelnumas, darbštumas. Šios moterys jautrios, ištikimos, ištvėringos. Prisiminkime, kokiai didelei aukai ryžtasi pasakos „Dvylika brolių, juodvarniais lakstančių“ sesuo, kad tik juos iš prakeikimo išgelbėtų. Ji netenka vaikų, net vedama ant laužo neatsisako savo įžado. Kilnūs bruožai būdingi ir Sigutei, našlaitei Elenytei, Eglei, moteriai nukirstomis rankomis, už brolio nenorinčiai tekėti seseriai, pelenei Krisei, našlaitei iš Vandenuų, Rankšluosčių, Įnagių dvaro ir t. t. Pasakose ryški šių moterų tyra meilė tėvams, broliams, vargšui ir seneliui, motiniška meilė vaikams ir ypač stipri meilė vyrui. Pabrėžiamas ir moterų išorinis grožis.

Rado ten merginą su aukso plaukais – graži kaip saulė. Ji tuokart šukavo sau galvą. Kai puolė vienas plaukas, tai karžygs manė, kad visas dvaras skradžiai nugramzdės („Dvylikagalvis smakas ir karalaitis“).

Nesvetimas joms ir gudrumas: našlaitė pergudrauja velnią, nepaprastai graži žmona išgelbsti save ir vyrą atspėdama piktus karaliaus kėsnius. Pasakų moteris sumani, ji drąsiai kovoja dėl savo laimės. Tos moterys, kurios turi antgamtinių bruožų (mergina-gulbė, žmona-varlė ir kt.), įvairiose situacijose geba puikiai panaudoti kerus, burtus, magiją.

Kontrastas idealioms moterims yra piktos, nedoros seserys, pavydi motina, antroji žmona. Ypač bloga pasakų žiaurioji pamotė. Ji klastinga, ištroškusi kraujo, godi, negailestinga. Neretai pamotė tapatinama su ragana – antgamtiniu priešininku.

Pasakų ragana – mitinė būtybė, žmogėdra. Ji ypač pavojinga vaikams. Kai kurie jos bruožai primena mirties karalystės gyventoją: toji Kaulo boba gyvena ten, kur nėra „gyvų žmonių“ kvapo. Siaubinga ir jos gyvenamoji aplinka. Pavyzdžiui, pasakoje „Siuvėjėlė eina pas raganą ugnies“ žmonės aukštyn kojom – tai jos tvora, galva ties durimis – jos vardas, ranka pakabinta – jos samtis. Baltos, juodos ir raudonos spalvos žmogus ir tokių pat spalvų žirgas, šuo yra raganos laikas – diena, naktis, aušra.

Raganos paveikslas daugialypis. Žemiškesnės tos raganos, kurios pasirodė kaip paprastos moterys. Jos prikalba nusikalsti vyrus, kenkia našlaitėms, vagia gražius jaunavedžių vaikus.

Vyriškos lyties blogio įsikūnijimas – pasakų antgamtinė būtybė slibinas. Jo paveikslai taip pat įvairūs. Šis priešiškas žmogui gamtos gaivalas lietuvių pasakose retkarčiais gyvena vandenyje, bet dažniau – urve ir yra panašus į viduramžiais pieštą daugiagalvį drakoną ar gyvatę. Jis turi tris, šešias, devynias ar net dvylika galvų. Tarp žmonių ir slibino vyksta žūt būtinė kova. Daugiagalvis reikalauja

aukų, ryte ryja žmones, o ypač merginas.

Štai kaip vaizduojama kova su slibiniais pasakoje „Trys vandenų karaliai“. Pirmąsyk, kai susidrumstė jūra ir išėjo iš jos slibinas trim galvom karalaitės ryti, karaliūnas vienu kirčiu visas tris nukirto. Antrąsyk išėjo baisus šešiagalvis slibinas. Karaliūnui tris galvas nukirtus, slibinas šoko jo praryti, bet spėjo antrąsyk kirsti – „nuėmė paskutines galvas“. O jau trečiąsyk:

Išlindo iš marių baisiausias slibinas su devyniom galvom, jau eina trobelės durų daryti. Karaliūnas kaip šoko artyn, kaip kirto kardu, – nurentė tris galvas. Slibinas buvo bešokęs jo praryti, o jis iš viso peties kaip režė antrą sykį – nukirto likusias šešias galvas, trečiąsyk kaip davė – trūko slibinas pusiau!

Kitose pasakose slibinas vagia merginas sau į žmonas. Tuomet jis panašesnis į žmogų. Žinoma, ir čia jis amžinas žmonių priešas, todėl belaisvė žmona, pirmai progai pasitaikius, grįžta su išvaduotoju į žemę.

Stebuklų pasakose veikia ir daugiau antgamtinių būtybių: saulė, saulės duktė, Perkūnas, mėnuo, žvaigždė, vėjas, šaltis, žvėrių, paukščių, žuvų valdovai, laumė, velnias, masto (apie 0,7 m) didumo senukas misingio (žalvario) galva, geležinėmis rankomis, švino barzda ir kt. Šiose pasakose susiduriame ir su įvairiais kiek fantastiškais žmogaus padėjėjais gyvuliais, paukščiais, žuvimis ir kitais gyvūnais: tai šnelis, avinėlis, vilkas, katinas, lydys ir kt. Jie, atsilygindami herojui už gera, pagelbsti įvairiose nelaimėse. Dažnai pagrindinio veikėjo padėjėjas esti stebuklingas – gražus ar neišvaizdus – žirgas. Jis įvykdo nepaprastas užduotis, net kai pats herojus yra gana pasyvus. Šuo, pelytė, karvutė taip pat užjaučia nuskriaustus. Kai kurie žvėrys, pavyzdžiui, meška, pirma išbando herojų, pavesdami tam tikrą darbą, ir tik jį atlikus parodo gerą širdį. Yra gyvūnų, kurie padeda kitiems antgamtiniais priešininkams.

Savotiškai reikšmingi ir stebuklingi daiktai: lazda, krepšys, staltiesė, kilimas, žiedas, batai, skrybėlė ir kt. Šitie „veikėjai“ nepasižymi kokiomis dvasinėmis savybėmis, jie tik padeda įgyvendinti nepaprastus troškimus.

Apžvelgti didelio veikėjų būrio paveikslai ne visi vienodai ryškūs (vieni veikėjai pagrindiniai, kiti – šalutiniai ar tik epizodiniai) ir nevienodai svarbūs žmogaus esmei, dvasiai pažinti. Mes juos nuolat nejučia matuojame moralinių, estetinių, socialinių vertybių mastu, ir tai lemia santykį su jais: vieniems simpatizuojame, kitiems jaučiame priešišumą. Veikėjai visada skirstomi į gerus ir blogus. Pagrindinių veikėjų patrauklumą paprastai išryškina kontrastiški blogųjų paveikslai. Toks griežtas pasakos veikėjų suskirstymas svarbus auklėjant, skiepijant dorovės normas. Pasakos šiuo požiūriu, kaip ir sudievinčios papročių tiesos (10 Dievo įsakymų), kartų kartoms – ryškus pagrindinių elgesio taisyklių kodeksas ir vertinimo atrama. Šitokiu moraliniu pagrindu puoselėjama ir jausmų kultūra. Ištikimybės, draugiškumo, meilės, šeimos santarvės, ištvermės, drąsos, pasiaukojimo, kantrybės, jautrumo poetizavimas įspūdinguose veikėjų paveiksluose šimtmečiais padėjo palaikyti didelį žmonių dvasingumą. Kokį stiprų poveikį darė pasakos dar XX a., matome iš įvairių atsiminimų (plg. Juliaus Janonio įspūdžius, atkurtus vaizdelyje „Vaikų dienos“).

Kompozicija ir stilius. Greta veikėjų skirstymo į teigiamus ir neigiamus, stebuklų pasakų kompozicijai būdinga ir daug kitų nusistovėjusių ypatybių. Štai keli svarbesni sandaros bruožai. Lietuvių stebuklų pasakos neturi išplėtos ekspozicijos. Vienu kitu įvadinio sakmių (pavyzdžiui, „Gyveno kitąkart trys broliai: du išmintingi, o vienas visa. kvailiukas“, „Gyveno vienas karalius ir turėjo sūnų“) atskleidžiama pradinė padėtis (ekspozicija). Kartais tuoj pat susiduriame ir su veiksmo užuomazga (pavyzdžiui, „Buvo toks ponas nelabas, jis turėjo tarną. Tam tarnui leido visur vaikščioti, tik į vieną kambarėlį liepė neiti“). Tie veiksmo pradžios įvykiai įvairūs. Vienose pasakose iškart sužinome, kad ko nors trūksta, kas nors pavogta, reikia ką nors atnešti, sugauti. Pavyzdžiui, slibinas nori praryti karalaitę, kažkas vagia naktį obuolius, reikia eiti naktį sergėti mirusio tėvo kapą ir pan. Veiksmo pradžia būdinga veikėjo išbandymas, o paskui – apdovanojimas. Kartais pagrindinio veikėjo įgyti stebuklingi daiktai ir yra tai, ko ieškoma nuo pradžios, – tada tuo ir baigiama pasaka. Tačiau

dažnai stebuklingi daiktai tėra priemonė tikslui pasiekti. Veiksmas plėtojasi toliau: susiduriama su priešininku, jis nugalimas (iškart ar per kelis sykius). Savęs ir kitų išgelbėjimu baigiasi tokios pasakos. Kitose pasakose prasideda naujas „kompozicinis posūkis“: iš pagrindinio veikėjo atimamas išgelbėtasis arba įgytas daiktas (pavyzdžiui, tarnas, herojui miegant, pačiumpa karalaitę; draugai palieka išgelbėtoją požemyje ir pan.) arba pats herojus slepiasi. Todėl vėl kartojasi kai kurie ankstesni pasakos struktūros komponentai. Herojus ieško naujų priemonių kovai. Jei jis negyvas, dėkingi gyvuliai jį atgaivina. Pagrindinis veikėjas nepažintas grįžta į namus, kur šeiminkauja apsišaukėliai. Pagaliau herojus atpažįstamas, apsišaukėliai nubaudžiami. Pasaka paprastai baigiama herojaus vestuvėmis.

Stebuklų pasakose vienas įvykis keičia kitą, veiksmas plėtojamas skubiai, veržliai. Kita vertus, pasaka nevengia uždelstumo, teatrališkumo, kuris reiškiasi visokeriopais pakartojimais. Kai kurie epizodai ir motyvai jose kartojami tris ir net daugiau kartų. Įdomios, teatrališkos yra „pranešimo“, supažindinimo, dialogų formulės, stabdančios pasakos veiksmą. Svarbesniais atvejais pasakos veikėjai informuojami, kas nutiko. Klausytojui tai žinoma, bet laikomasi pasakos „žaidimo“ taisyklių.

Apeiginio puošnumo turi ir kai kurios pasakų pabaigos. Greta visai lakoniško užbaigimo („Ir visa“, „Ir tiek“, „Laimingai sau gyveno“), pasakotojai neretai įterpia ir save į pasaką: esą ir jis buvęs tose vestuvėse, ten vaišinęs, „per barzdą varvėjo, burnoj neturėjo“. Šitokios rūšies pabaigos išmoningai ir grakščiai, nevengdamos humoro, nukreipia klausytojo žvilgsnį iš pakilaus, pramanyto pasaulio į kasdieninę aplinką.

Vienoje labai prašmatnioje pabaigoje ant pečiaus ištirpsta vaško skrybėlė, lietus nulyja popieriaus drabužius, mergos nulaižo medaus pirštines, į akmenis susikulia stiklo batukai, o pats pasakotojas atšaukiamas iš pasakiškos puotos pas klausytojus. Ar ne teatrališka pabaiga?!

Stebuklų pasakų stiliui būdingi gražūs fantastiniai vaizdai. Siekimas idealizuoti skatino žmogaus svajonių skrydį į „grožio karaliją“.

Našlaitė keliauja per aukso, sidabro, deimanto gireles, o kai užkliudo medžio šakeles – visa girelė skamba! Dar nuostabesni jos apdarai, apavas, karieta visa iš saulės, mėnesio, žvaigždžių. Daugiausia vyrauja tauriųjų metalų, brangakmenių, dangaus kūnų spalvos ir savybės. Idealizuojama ir kitais būdais: pasinaudojama laipsniavimu, palyginimu, hiperbole ir kt. Štai kaip žavimasi aukso paukštės plunksna ar žirgu: „Šviečia kaip saulė, niekad žiburio nereikia“, „atbėgo žirgas – kad jau gražumas, kad jau dailumas, net miela žiūrėti, akį traukte traukia, plaukai kaip žvaigždės žėri, o balnas ir pasaitai dar dailiesni“.

Kontrastas stebuklingam grožiui yra fantastiškas bjaurumas, šlykštumas. Neigiamu veikėju paveikluose sukaupta visa, kas baisu, išsigimėliška. Vienos raganos dukros – vienakė, triakė, keturakė, jų kojos kaip trinkos, kai jos verkia, varlės šoka iš akių, ir t. t.

Pasakų stiliui būdingas ir polinkis į neapibrėžtumą. Pasakoje nėra tikslaus laiko, tikros veiksmo vietos, nekonkreči ir aplinka, kurioje veikia herojus. Tokiame abstrakčiame pasakojime būtina tikroviški ir fantastiniai elementai darniai supinti. Pasakos veikėjai ir pasakotojas nesistebi stebuklingais daiktais, fantastiškais padėjėjais, „anas pasaulis“ nebaugina jų kaip sakmėse. Su naiviu patiklumu ir nuoširdumu visa tai piešiama kaip vientisas pasaulis.

Pasakos abstraktumas reiškiasi ir tuo, kad nesidomima gyvenimiškais tarpusavio ryšiais. Vaizduojant viską – žmones, įvykius, daiktus, ryškinama tik tai, kas svarbu dabar, nesirūpinant, kas bus toliau. Pavyzdžiui, kiekvienoje pasakoje veikia „dovanotojai“. Šie veikėjai pasirodo staiga, o kai tik pasakos veiksmui jie nebereikalingi – pamirštami. Apie herojaus aplinką, net jo šeimą sužinome nedaug. Pasakos nesigilina į herojų išgyvenimus (jei to nereikia pasakos veiksmui). Veikėjas, nusikirtęs pirštą, netekęs rankų, ilgai nesisieloja. Pasakos domisi išoriniu pasauliu, psychologizmas joms nebūdingas. Jei ir atskleidžiamas veikėjo pyktis, džiaugsmas ar skausmas, tai nepaprastai glaustai – vienu kitu žodžiu ar konkrečiu veiksmu.

Išmoninga epinė maniera vaizduoti veiksmus ir įvykius glaustai, tikrovinius ryšius pakeičiant fantastiniais, kaip pastebi šveicarų mokslininkas Maksas Liutis, pasakose leido sutalpinti labai plataus akiračio turinį.

Neretai čia sutelpta kaimas ir dvaras, žemė ir dangus, saulė ir žvaigždės. Nors lakoniškai, jose vaizduojamas ir žmogaus vidus: čia atsiskleidžia išmintis ir kvailybė, neapykanta ir draugiškumas, meilė, šykštumas ir dosnumas, jautrumas ir daug kitų bruožų bei jausmų, kurie lemia herojų veiksmus.

Joks kitas tokios mažos apimties kūrinys (novelė, apsakymas) neapėpia tiek įvairiausių reiškinių, kaip tat pajėgia padaryti stebuklų pasaka, keisdama juos pagal savo estetikos normas. Nepaprastas stebuklų pasakos imlumas liudija jos meninės formos didelę galią ir savotišką tobulumą.

Epines lietuvių stebuklų pasakas neretai pajvairina lyriniai pradai. Lyrizmas išsilieja dainuojamaisiais intarpais, emocijomis jų melodijomis. Dainuojamieji intarpai esti susiję su reikšmingais pasakos epizodais ir įtaigiai perteikia veikėjų būseną, nuotaiką. Intarpai, pertraukdami epinio pasakojimo tėkmę, labai pagyvina stebuklų pasakų stilių.

Istorinė ir išliekamoji vertė. Sunku net įsivaizduoti, kokią didžiulę reikšmę ilgaamžėje žmonių istorijoje turėjo stebuklų pasakos. Ko vertos jos vien už tai, kad tūkstantmečiais teigė gėrio pergalę prieš blogį, herojų paveikslais skiepijo taurius idealus, net baisiausių suiručių laikotarpiais padėjo palaikyti optimizmo kibirkštį, ugdė kilnių tikslų troškimus. Tuos siekimus kiekviena epocha savaip paryškindavo, atnaujindavo ir veikėjų paveikslus, kad jie rastų gyvą atgarsį klausytojų širdyse. Pasakas veikė kintantys žmonių santykiai, naujos idėjos. Antai siužetuose atsispindi viduramžių idealai, riterių žygdarbių, draugiškumo ir meilės kulto detalės. Feodalizmo ir kapitalizmo epochos prieštaravimai šioje kūryboje sustiprino socialinio teisingumo idėjų skambėjimą.

Stebuklų, kaip ir kitos, pasakos labai reikšmingos todėl, kad tai labai demokratiškas menas. Joms durys buvo atvertos ir į karaliaus menę, ir į valstiečio pirkią. Pasakos visada ugdė humanistinės kultūros pradus. Tautoms, kurios vėlai prisiliejo prie krikščioniškosios viduramžių kultūros, taigi ir lietuviams, iki pat XX a. tai buvo vienintelė meninė proza. Tik šio amžiaus techninė pažanga ir Lietuvoje pakirto stebuklų pasakų tradicijas.

Plisdamos per knygas, šios pasakos mūsų dienomis daugiausia priklauso vaikų pasauliui. Tačiau pasakų paveikslai, audrinę vaizduotę, ugdę jausmus vaikystėje, įstringa į atmintį visam gyvenimui. Nors suaugusio žmogaus jau nebepatenkina pasakų pasaulis, tačiau kilnių idealų, kuriuos šimtmečiais puoselėjo tauta, žavesys nedingsta. Išliekamąją jų vertę yra taikliai nusakęs Frydrichas Šileris (Schiller). Jau gulėdamas mirties patale, jis prašė: „Paduokite man pasakas – juk jose glūdi visa tai, kas didinga ir gražu“.

Didelė stebuklų ir kitų žanrų pasakų reikšmė profesionaliam menui. Jos įkvepia įvairių šakų menininkus. Jie, kurdami stilizacijas ir visiškai originalius kūrinius, panaudoja siužetus ir motyvus, veikėjų paveikslus ir komponavimo priemones bei stilistiką. Ypač daug kūrybinių impulsų profesionaliam lietuvių menui yra davusi pasaka „Eglė žalčių karalienė“.

Stebuklų pasakos esti labai įvairios turiniu, vaizdais, nuotaika. Tai akivaizdžiai matyti panagrinėjus dvi skirtingas pasakas.

Pasaka „Devyni broliai ir jų sesuo Elenytė“ nesudėtingo siužeto: Elenytė išvyksta ieškoti brolių. Pakeliui padeda kiškučiui, tas vėliau tampa jos pagalbininku. Toliau – susidūrimas su laume, kuri, nužudžiusi kiškutį, apgauna Elenytę, apsirengia jos drabužiais ir broliams prisistato esanti jų sesuo. Bet apgaulė išaiškėja, laumė nubaudžiama, o broliai ir sesuo laimingai gyvena.

Šios pasakos vaizduojamas pasaulis neplatus, dėmesio centre – lemtinga našlaitės istorija. Su užuojauta klausomės apie jos vienišumą, brolių ilgesį („Ilgai ji laukė brolių. Praėjo devyneri metai, o jų kaip nėra, taip nėra“), apie natūralų jos pasiryžimą ieškoti brolių, nors leistis tenka į nežinomą, gūdžią kelionę. Per Elenytės paveikslą į pasaką srūva tauri šviesa. Elenytė gera, jautri, gelbsti kiškutį nuo pavojaus, ji net sunkioje padėtyje būdama rūpinasi mirusių tėvų dalia. Ji – lyg gamtos vaikas, toks nuoširdus jos bendravimas su kumelėle, kiškučiu, mėnuliu. Viskas, kas su ja susiję, išreikšta mažiškomis maloninėmis kalbos formomis, dvelkia gerumu ir šiluma.

Kontrastas našlaitei yra tamsi grėsminga laumė. Jau pats pirmasis supažindinimas su ja kelia šurpą:

„Laumė šliaužia geldoje, kiaulę pasikinkius, žarnomis įsivadelėjus, bjauriais skarmalais apsitaisius“. Pristačius laumę, iš paskos seka dviejų upių motyvas. Upės pavaizduotos paslaptingos: „Šita upė pienu teka, ana upė krauju verda“. Upių paslapties pasaka iki galo neatskleidžia, tik visa tai bus pragaištinga Elenytei. Kai kiškėlis perspėja nesimaudyti, prasiveržia laumės blogis ir žiaurumas: „Laumė perpykus griebė ir išsuko kiškeliui kojytę“. Įniršis neatslūgsta iki ji nenusuka ir galvytės. Net jau viską laimėjus, užėmus Elenytės vietą, nemažėja laumės bjaurastis (žr. kaip ji užgauliai paniekina Elenytės mirusius tėvus).

Brolių vaidmuo nėra didelis: jie iš pradžios apsigaua, vėliau neįveikia miego, tik jauniausias atpažįsta seserį. Svarbiausia – jie padeda vykdyti bausmę, tariamai paslaugiai patarinėja laumei atsiplėšti nuo smaluotos kumelės. Šis epizodas komiškai šaržuojamas (plg. „šerk, sesele, su pilvu, tai atšoks rankos ir kojos“). Baigiama užkeikimu išgabend ją nebūtin: „Nešk, kumelėle, laumę raganą, kur saulė nešviečia ir vėjas neužpučia, kur joks žvėris neužėina ir joks paukštis neužskrenda“.

Šitokios formulės, kaip ir dainuojamieji intarpai, kaip nugludinti dialogai, tiesioginės kalbos frazės, gausūs leksiniai pakartojimai, sintaksiniai paralelizmai paverčia pasaką puikiai sustyguota, ausiai maloniai skambančia pasaka, kur ir daina, o su ja ir emocijos, turi prideramą vietą.

Tuo tarpu kita pasaka – „Apie du panašius brolius“ (pagal tarptautinį katalogą – „Dvyniai“) – grynai epinė, joje girdėti net herojinės pasakos gaidų. Joje vaizduojama gerokai daugiau įvykių. Broliai iškeliauja į pasaulį „laimės ieškoti“. Kryžkelėje išsiskirdami įsmeigia į pušį peilius. Vyresnysis, įsigijęs padėjėjų – kiškį, vilką, liūtą, mešką, – atkeliauja į gedintį miestą: karalaitė paaukota devyngalviui. Su žvėrimis nugalėjęs slibiną, jo liežuvius susideda į terbą ir nueina gulti. Grįžtančią karalaitę degutininkas priverčia sakyti, kad jis išgelbėjo. Jau rengiamos ir vestuvės, tik atjogęs tikrasis išgelbėtojas įrodo, kad galvas slibinui jis nukapojo. Degutininkas nubaudžiamas, jaunieji susituokia.

Toliau – nauji įvykiai. Jaunikaitis, sužinojęs, kad laumė ragana yra užstojus miestui saulę, išeina daryti tvarkos. Bet laumė ragana jį apgauna ir kartu su žvėrimis paverčia į akmenis. Jaunesnysis, iš surūdijusio peilio sužinojęs apie atsitikusią nelaimę, eina brolio ieškoti. Tarsi vėl ima kartotis pasaka: ir jis įsigyja žvėrių pagalbininkų, ir jis pamato gedintį miestą. Bet šįkart gedima „jo“. Visi, jį išvydę, atpažįsta, džiaugiasi, kad grįžo. Išsiteiravęs, kas atsitiko, išeina ieškoti raganos. Ją įveikęs, visus atgaivina ir saulę „išlaisvina“. Po to jaunasis grįžo tėvų aplankyti, o vyresnysis laimingai karaliavo.

Ši pasaka – jau tikrai kupina nuotykių. Jaunikaitis pavaizduotas drąsus, ryžtingai eina gelbėti karalaitės. Uždavinytis didžiulis: reikia nugalėti devyngalvį slibiną. Pasaka, prieš vaizduodama mūsų, labai pabrėžia, kokia nelaimė ištiko:

„Visas miestas mėlynai gedulu aptaisytas ir žmonės gedulingai apsilvilkę“. Burtas lėmė aukoti karalaitę, – „dėl to visas miestas ir žmonės, jos gailėstaudami, apsidengė gedulu (...). Jodamas sutiko einant pulkus žmonių ir aukštam vežime vežant karalaitę mirčiai.“ Pati žūtubūtinė kova pavaizduota nesismulkinant, paminimos tik ryškesnės detalės: „Greitai slibinas, išlindęs iš urvo, nasrus išžiojęs, pradėjo lervoti prie karalaitės, bet jaunikaitis tuojau užleido jį žvėrimis. Liūtas su vilku griebė slibiną ir suleido į jį nagus, o meška, nutvėrus slibino uodegą, turėjo, kad jis nebėgtų.“

Antro epinio žygio tikslas – žmonėms saulę sugrąžinti. Vyresniajam iškart nepasisėkus, tai pasiryžta padaryti jaunesnysis. Šis motyvas gana retas, primenantis mitus, tik labai nužeminta maniera perteiktas: „Nuėjęs rado mažutę trobelytę, kurioje sėdėjo boba ir su šluota laikė užstojus saulę“. Vėliau ši situacija paaiškinama kiek kitaip: „Jam bešlakstant, akmenys virto žmonėmis, kuriuos ragana buvo užkerėjusi, o pats kalnas ėjo mažyn ir mažyn, pagaliau pasidarė visiška lyguma, ir dabar niekas nebeužstojo saulės“.

Pasaka lieka pasaka – čia herojiški žygiai persipina su įvairiais kitokiais nuotykiiais. Čia ir apgaviko degutininko intriguojanti linija, čia ir pagalbininko kiškučio, kaip pasiuntinio, vaidmuo („šmurkšt tarp žmonių įlindo ir užbėgęs karalaitėi už akių, numetė raštelį“), čia ir veikėjų vaidmenų vos ne teatrališkas sukeitimas. Antai kai jaunesnysis brolis „atpažįstamas“ kaip vyresnysis, susidaro situacija, padvelkianti nuotykių pasakų pikantiškumu: „Po to ėjo gulti, bet jaunikaitis pasidėjo kardą tarp savęs ir karalaitės. Ši galvojo: „Kodėl gi šitaip jis daro? Toks pirmiau geras buvo!“

O gal tai ir iš riterių romanų ataidėjusi detalė?

Taigi pasakos gelmė ir platuma tokia, kad ji jau įstengia tenkinti ir kaimo žmogų, ir aukštuomenės didiką.

Kiekviena pasaka vaizduoja vis kitas pasakiško pasaulio erdves. Pabandykite, pasirinkę patikusį tekstą, nuodugniai išnagrinėti įvairiais turinio ir raiškos atžvilgiais. Siekite įsigilinti į veikėjams būdingus bruožus, jų tikslus, į siužeto reikšmę, kompozicijos ypatumus, į visą žodinį audinį. O pasiieškoję dar to paties siužeto kitų variantų (jų nemaža galite rasti J. Basanavičiaus ir kitų rinkėjų sudarytose pasakų knygose), palyginę juos, galėtumėt apčiuopti, kas nagrinėtame siužete tradiciška, pastovu, o kas apskritai būdinga pasakų stiliui.

Leonardas Sauka, *Lietuvių tautosaka*, Kaunas: Šviesa, 1998, p. 21–28, 39–52.